

AZ ÁLOM-TUDAT PROBLÉMÁJA A FENOMENOLÓGIÁBAN

Torma Anita

Hervey de Saint Denys márki, sinológus és „álmokkutató”¹ egyszer éppen lóháton, egy verőfényes, vidéki tájon poroszkálva tudatosította, hogy csak álmodik.

„Lássuk csak – mondom magamban – ez a ló itt pusztá illúzió, a vidék pedig, amelyen járok, díszlet csupán, ám ha nem is az akaratom idézte fel e képeket, mégis úgy tűnik, némi hatalmam van felettük. Ha nyargalni akarok, akkor nyargalok, ha meg akarok állni, akkor megállok.” A táj adottságait, a körülmények megjelenését ugyan nem tudja befolyásolni, az útelágazásnál, csakúgy, mint a valóságban, dönthet arról, hogy jobbra vagy balra fordul, időzik vagy tovahalad. Az egyik ösvény egy romos kastélyhoz vezet. „Előbb jobbra fordulok, majd eszembe ötlök, hogy kísérleteim érdekében jobb lenne, ha vártornyok felé vezetnék egy ilyen tiszta elméjű álmot, mivel, ha majd ébredésemkor megpróbálom pontosan visszaidézni eme építmény fő részleteit, akkor emlékeim eredetét is fel bírom majd ismerni.” A vár festői felvonóhídjára lépve a márki figyelmesen megszemléli, emlékezetébe vési a részleteket: „a csúcsíves boltozatokat, a faragott köveket, a félig elrozsdált vasvereteket, a fal repedéseit és rongálódásait”. Csodálja, hogy mindez milyen pontosan kirajzolódik lelki szemei előtt.²

Az álom leírását a márki naplójából Michael Jouvét, a paradox alvás kifejezésének megalkotója idézi, s egy hasonló, de még bátrabban kísérletező álmot állít mellé, a *lucid álom* kifejezését megalkotó holland terapeuta Frederick Van Eeden³ gyűjteményéből: „1904. szeptember 9-én azt álmodtam, hogy egy asztal előtt állok, egy ablaknál. Az asztalon különféle tárgyak hevertek.” Eeden kísérletezni kezd ezekkel a tárgyakkal. „Először el akartam törni egy üvegdarabot úgy, hogy rásújtok egy kővel. Ráhelyeztem egy kis üvegtáblát két kőre,

¹ Marie-Jean-Léon, Marquis d’Hervey de Saint Denys (1822-1892), a tudatos álmódás módszerének atyja, aki fiatal korától kezdve rendszeresen rögzítette álmait, majd azokat az oneirológiai munkái alapjául használta fel. Legismertebb műve a *Les Rêves et les moyens de les diriger; Observations pratiques* címmel 1867-ben megjelent gyűjtemény, amelyből M. Jouvét a beszámolóit idézi. (Saint Denys, d’Hervey (1867): *Les Rêves et les moyens de les diriger; Observations pratiques*. Librairie d’Amyot, Paris.)

² Jouvét, Michael (2002): *Alvás és álom*, ford: Géceeg Zsuzsa, Typotex, Bp. 100f.

³ Frederik Willem van Eeden (1860-1932) holland író, pszichológus. Az idézett álom Eeden alábbi publikációjában található: „A Study of Dreams”, *Proceedings of the Society for Psychical Research*, Vol. 26, 1913.

és ráütöttem egy harmadik kövel, de hiába.” Ezután teljes erővel markába szorít egy kristály poharat, tudva azt, hogy milyen veszélyes lenne ez ébren. Az nem törik el, de amikor újra odanéz, már törött. Az az érzése, hogy egy meghamisított világban van, ami kitűnően, ám apróbb hibákkal utánozza a valóságot. A törött poharat kidobja az ablakon, s a csörömpölés zajára két kutyát is lát eliramodni. Végül az asztalon álló kancsóból tölt magának egy pohár bordeaux-it, megízleli és konstatálja, hogy annak kitűnő zamata van.⁴

Noha az ezekhez hasonló tudatos álmokról szóló tudósítások már az ókortól felbukkannak, a filozófusok közül például említést tesz róluk Arisztotelész a *Parva Naturalia* álomról szóló értekezéseiben⁵ és Szent Ágoston leveleiben⁶, módszeres kutatásuk mégis későn kezdődik. A korai oneirológusok introspektív stúdiumait követően az első jelentős empirikus kutatásokat Stephen LaBerge vezetésével a nyolcvanas években végezték. Az álmokat kísérő reflexió ezért sok filozófus és pszichológus számára sokáig ellentmondásos gondolat, a tudatos álom mítosz marad. Jouvet maga is bevallja, hogy sokáig nem hitt az ilyen „B típusú” álmok létezésében, míg a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején maga is több ízben meg nem tapasztalta. LaBerge kísérletei abban is megerősítették, hogy tényleges álomról van szó, amikor a tudatos alvás közben a paradox alvásra jellemző mintázatokat mutattak ki.⁷ Ettől fogva egyre kevésbé tűnik magától értetődőnek a korábbi feltételezés, mely szerint az álomnak ön-reflexióra képtelen passzív elszenvedői vagyunk.⁸

Edmund Husserl és fenomenológiájának folytatói, képviselői, mint például közeli asszisztense Eugen Fink vagy Jean-Paul Sartre szintén pusztán a normál álmot veszik alapul és a tiszta tudatú álmot nem álomnak, legfeljebb a már az abból való ébredésből fakadó illúzióznak, az ilyen álomról való beszámolót rosszabb esetben egyszerű lódításnak tekintik. Ragaszkodnak ugyanis hozzá, hogy az álom nem engedi meg a reflexiót, s feltevésük szerint azért, mert arra következtetnek, hogy az ilyen álmokból kiindulva radikálisan meg kellene osztanunk az egységes fenomenológiai szubjektumot, illetve az álmot egyfajta a percepciónak kellene tekintenünk.

Az álom ugyanis már önmagában is minden másnál jobban fenyegeti a fenomenológia többé vagy kevésbé, de áttetsző, azaz tudatos és egységes énről alkotott képét, ennek megfelelően Husserl (szinte gyanúsán) keveset foglalkozik

⁴ Jouvet (2002): 101f.

⁵ Arisztotelész (1988): *Lélekfilozófiai írások* ford: Steiger Kornél, Európa, Bp, p. 261.

⁶ Augustinus Evodiuszhoz írt 159. levele. Augustinus (1919): *The Letters of St. Augustine*, W. J. Sparrow-Simpson, D.D., The Macmillan Company, New York, 194.

⁷ LaBerge, S., Nagel, L., Dement, W.C., & Zarcone, V., Jr. (1981): „Evidence for lucid dreaming during REM sleep”. *Sleep Research*, 10. 148-156.; LaBerge, Stephen P. (1985): *Lucid Dreaming – The Power of Being Awake & Aware in Your Dreams*, J. P. Tarcher, Los Angeles.

⁸ ld. még: single-mindedness” ld. Rechtschaffen, A. (1978): „The Single-Mindedness and Isolation of Dreams”, *Sleep*, 1, 97-109., Bódisz, Róbert (2000): *Alvás, álom, bioritmusok*, Medicina, Bp, 180.

vele.⁹ 1904-5 telén Göttingenben tartott előadásában tárgyalja először az álmot, ami ekkor a képtudat analógiájára felfogott éber fantáziálással szemben észlelés-tudatnak látszik.¹⁰ Míg a fantázia a képtudathoz hasonlóan jeleníti meg ténylegesen nem-jelenlévő tárgyát az aktuális jelenben, addig a vízió, hallucináció és álom közös vonása, hogy bennük az empirikus valóság tudata kikapcsol, a fantáziavilág pedig valóságosnak tűnik.¹¹ A tárgyát közvetetten adó, azaz re-prezentáló vagy „meg-jelenítő” (vergegenwärtigende)¹² fantáziatudattal szemben az álom közvetlenül jeleníti meg tárgyát, csakúgy, mint az észlelés.

A belső időtudat fenomenológiájának átdolgozásával az évtized végére fantázia és emlékezet már az időtudat kontextusában nyer értelmet, ahol Husserl a meg-jelenítő aktusokat, „nem-aktuális jelen” meg-jelenítéseiként magyarázza. Többé nem a közvetlenség észleléshez hasonlatos látszata, hanem az álom és a hallucináció jelenségeinek a fantáziával és visszaemlékezéssel közös vonása válik meghatározóvá, az, hogy bennük valami nem jelenlévő (jelen) prezentált.

Husserl az álmot az éber fantáziálással összevetve azt emeli ki, hogy utóbbi esetben az észlelési jelen a háttérben ugyan, de mindvégig érvényes valóságként tudatos számomra. Az aktuális észleletek ugyan háttérben maradnak a fantáziához képest, amelyre figyelmünket fordítjuk, az észlelési jelen horizontja, az éber élet kontextusának érvényessége megmarad. A fantázia-tudat ezen észlelési jelen alapzatán valósul meg, észlelő és fantázia-(kvázi) én kettősségét létrehozva. A fantázia (és az emlékezés) esetén az elképzelt, azaz „meg-jelenített mintha-jelen” tehát konfliktusban áll az észlelési jelen teljes mezejével.

Ezzel szemben az álom és a hallucináció esetében olyan közvetett meg-jelenítés-módusról van szó, amelyben a nem-jelenlévő meg-jelenített nem őrzi meg távolságát egy valóságos jelentől, hanem az én mintegy belefeledkezni látszik az álomba vagy hallucinációba. Miután az ént alvó állapotában legfeljebb a legerő-

⁹ Husserl, E. (1980): *Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung. Zur Phänomenologie der anschaulichen Vergegenwärtigungen. Texte aus dem Nachlass (1898-1925)*. Hrsg. von Eduard Marbach, The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff, (Hua XXIII): Nr. 1. 20.§ 41-43. Beil. IX. 150.; Nr. 2. a) b) 170.183.184. Beil. XVIII. 206. XIX. 207. Nr. 19. (1922/23); Husserl, E. (2005): *Einführung in die Phänomenologie der Erkenntnis. Vorlesung 1909*. Hrsg. von Elisabeth Schuhmann. (Hua Materialien 7.): 26-27.; Husserl, E. (2006): *Späte Texte über Zeitkonstitution (1929-1934). Die C-Manuskripte*. Hrsg. von Dieter Lohmar, New York: Springer, (Hua Materialien 8.): Ms C 17. Nr.94.; Husserl, E. (1994). *Briefwechsel III: Die Göttinger Schule*. Hrsg. von Karl Schuhmann, Kluwer, Dordrecht. (Hua Dok. 3.): 118-9.; Husserl, E. (2008): *Die Lebenswelt. Auslegungen der vorgegebenen Welt und ihrer Konstitution. Texte aus dem Nachlass (1916-1937)*, Hrsg. von Rochus Sowa, New York: Springer, (Hua XXXIX): Nr. 52. Beil. XVII.; Husserl, E. (2014): *Grenzprobleme der Phänomenologie. Analysen des Unbewusstseins und der Instinkte. Metaphysik. Späte Ethik (Texte aus dem Nachlass 1908 – 1937)* Hrsg. von Rochus Sowa & Thomas Vongehr, New York: Springer, (Hua XLII): Beil. VII., Nr. 3, Nr.36.; Az álmodó tudat fenomenológiai tárgyalásának eddigi legteljesebb áttekintését N. Zippel adja: Zippel, Nicola (2016): „Dreaming Consciousness: A Contribution from Phenomenology” *Rivista Internazionale di Filosofia e Psicologica* Vol. 7. Mimesis Edizioni 180-201.

¹⁰ Hua XXIII. Nr. 1. 20.§ 41-43.

¹¹ Uo. 42.

¹² A közvetlenül adó vagy közvetlenül megjelenítő (gegenwärtigende) tudat tárgyát közvetlenül adja. A közvetetten meg-jelenítő aktusokra vonatkozó szövegek fordításaiban részben a kötőjellel elválasztott kifejezés terjedt el. (Ld. még: prezentifikáló)

sebb affekciók érik el, amelyek fel is ébresztik, addig álmában az „virtuálisan” felébred. Ez azonban jelentősen különbözik a fantázia „mintha-észlelésétől”, ugyanis itt a fantáziált kvázi-én bizonyos értelemben észlelővé lép elő. „Az álomban az álmodó én az álomba »veszik«, az álom énjévé válik, kvázi tapasztalat kvázi-énjévé.”¹³ Az álmot a fantáziával és a visszaemlékezéssel szemben, bár nem észlelésről van szó, mégis „észlelés-szerűen” éljük meg. Ennek a nem észlelési, mégis észlelésszerű tudatnak az értelmét Husserl az álmodó és álmodott között fennálló viszonytal igyekszik magyarázni, amelyet jól demonstrálnak egyik tanítványával folytatott vitatkozó hangvételi levélváltásának sorai. Jean Hering egy alkalommal levelében érdekes álmáról ír nyugalmazott mesterének:¹⁴

„Egy barátommal (majd hirtelen többen is lettek) sétálni mentem, majd a párizsi és strasbourggi utatáblák zűrzavarából hamar észrevettem, hogy »álmodunk« – írja Hering, és így folytatja: „megpróbáltam a többieket is erről meggyőzni, ami nekem magamnak is csupán kimondhatatlan fáradság után sikerült. Azonban eszembe ötlött, hogy az egész értelmetlen, hiszen egy álomban valódi interszubbektivitásról nem lehet beszélni. Ezért nekiveselkedtem, hogy a többieket nem-létezésükről győzzem meg. Elképzelteti – írja Hering Husserlnek – milyen harsány nevetést váltottam ki ezzel. Időközben egy szabad térségre értünk, Göttingen környékére. A beszélgetés folytatódott. »Meg vagyunk arról győződve, hogy éppannyira létezők, mint Ön; miért lenne egyedül Önnek igaza?« – érveltek a társaság tagjai, mire a válasz: „Azonban nekem bizonyosságom van arról, hogy álmodok, mialatt Önök még azt sem tudják, hogy álmodva vannak«. Mivel semmi nem használt, fogadást ajánlottam: felébredve rajtam kívül senki sem fog emlékezni erre az álomra, mivel az álmodott és az éber szubbjektum azonosságát nem lehet elgondolni.”¹⁵ Erre egyikőjük nagyon helyesen közbevágta, hogy akkor a fogadásnak sem lenne értelme.

A beszélgetés ezt követően az álom pszeudo-interszubbektivitására terelődött, anélkül, hogy az igazán tisztázásra került volna (s a mester sajnos nem volt ott” – jegyzi meg tréfálkozva Hering- „nem olyan könnyű őt álmodni!)

Végül kijátszottam az utolsó kártyámat is: »Fáradt vagyok és [mindjárt] (majdnem azt mondtam, elalszom) felébredek.«” Hering ezt követően eltűnik a szemük elől és felébred ágyában, sohasem tudván meg azt, hogy sikerült-e társait meggyőznie. „Vagy talán a következő álomban?” – kérdezi. „Hiszen vannak azonosságok, amelyek szubbjektív álomokban konstituálódnak. Vagy az is csak látszat [pszeudo]?” „Legközelebbi alkalommal, kedves Mesterem, már önnek is jelen kell lennie!”¹⁶

¹³ Hua XXIII. Nr. 19 (1922/23) 548.

¹⁴ Hua Dok.3. *Briefwechsel III.* 118. A levéllel foglalkozik még: Sepp, Hans Rainer(2010): „Dream” in: *Handbook of Phenomenological Aesthetics*, Ed: Sepp, Embree, Springer, 75-80.; Zippel (2016) és Iribarne, Julia (2002): „Contributions to the Phenomenology of Dreams”, *Essays in Celebration of the Founding of the Organization of Phenomenological Organizations*, www.o-p-o.net.

¹⁵ Ez a megjegyzés, csakúgy, mint a pszeudo-interszubbektivitásra vonatkozó, már Husserl álláspontjának ismeretéről tanúskodik, s Hering álma ezt teszi próbára.

¹⁶ Uo.

Válaszában Husserl erős kételkedését fejezi ki az álomleírás hitelességét illetően.¹⁷ Míg a fantázia esetében észlelési jelen és énje, illetve egy fantáziált, mintha-jelen és egy kvázi, mintha-én áll egymással konfliktusban, addig álunkban a pusztán meg-jelenített átveszi az észlelt, a közvetlenül adódó helyét, s a fantáziáló/álmodó én helyét egy pszeudo-észlelő én, amely mit sem tud az álmodó énről, aki az álmodót álmodja. „Az álomvilágbeli nem álmodik: észlel.” Ez a valódi észleléssel szemben nem engedi meg a reflexiót, pontosabban, a reá való reflexióban lelepleződik és széttörik, azaz az álmodó felébred.¹⁸ „Ha észre is veszem, hogy álmodom, ez az észrevétel nem tartozik az álomvilág összefüggéséhez, az álomvilágbeli semmi mást nem érint, mint az álmodó ént.”¹⁹ Az álombeli „észlelés” és az „álmodás” nem lehet ugyanazon aktus, tehát ha azt mondom, „álmodom, tehát vagyok”, ez csak a (valós) álmodó egzisztenciabizonyossága lehet, ami azonban csak „éber” állapotban nyerhető. Ha helyesen regisztrálok, hogy álmodom, ez csak úgy lehetséges, ha már képes voltam egy álmon kívüli pozíciót felvenni. Az álomban élés, vagyis az álombéli „észlelés” tudata nem lehetne más, mint észlelés-tudat, s így nem eshetne egybe az „álmodás” tudatával. Ha álunk álomként tudatosulhatna, már nem lenne álom.²⁰ Tehát az olyan álom, amelyben az álmodó tudja, hogy álmodik, ellentmondásosnak bizonyul.

Ennek megfelelően kétféleképpen lehetséges tudatosítani álunkban, hogy álmodunk, érvel válaszlevelében Husserl. Egyrészt lehet, hogy az álom egy egyszerű álom és az álmodó azért veszi észre, hogy álmodik, mert ez az észrevétel már egy ébredés, amelynek több fázisa van (s Husserl itt valószínűleg olyan állapotra gondol, amikor még egyszerre van jelen az álom, s vele az álom-én, illetve az álmodó tudatossága). Másrészt lehet, hogy az álom-világ egy második szintű álomban álmodott, a felébredés pedig egy újabb (első szintű) álomban. Ezért a tudatos álom Husserl szerint nem lehet valódi álom: egy ilyen tapaszta-

¹⁷ Hans R. Sepp magától értetődőnek veszi, hogy a leírt álom csupán csupán fikció, s úgy véli, a történettel Hering csupán egy vitatott kérdésben próbál választ kiprovokálni Husserlből. Sepp (2010): 75.

¹⁸ Nicolas de Warren a korábbi fenomenológiai megközelítések közös hibájaként a prereflexív öntudat és a tudataktusokra irányuló reflexió megkülönböztetésének hiányát azonosítja. „Álomban tudatos vagyok anélkül, hogy tudatában lennék annak, hogy álmodok.” – írja. Ez a prereflexív tudatosság nem igényel éberséget, nem szakítja meg az álmodást, hanem teljesen normális jellegzetessége az álomnak, s ez teszi lehetővé azt is, hogy emlékezhetünk rá. Warren, Nicolas de (2012): „The Third Life of Subjectivity: Towards a Phenomenology of Dreaming” *Life, Subjectivity and Art: Essays in Honor of Rudolf Bernet*. Szerk: R. Breuer, U. Melle Springer Science+Business Media BV. *Phaenomenologica* 201. 457-479.

¹⁹ Hua Dok. 3. *Briefwechsel III.* 119.

²⁰ Ezen a ponton könnyen eszünkbe juthat a kartézianus gondolatkísérlet modern változata is, Hilary Putnam híres „agyai” a tartályban. Putnam érvének konklúziója, hogy a tartályban lévő agy nem képes külső dolgokra referálni, s hiába mondaná a maga virtuális valóságában a legőszintébb meggyőződéssel, hogy élete pusztán illúzió, s valójában ő csak egy agy egy tartályban – Abban az értelemben, hogy nem képes „eltalálni” a szóbanforgó ténytet, nem képes referálni rá, ezt nem képes „ténylegesen” tudni, sőt gondolni sem. Putnam Hilary (1981): *Reason, truth and history*. Cambridge University Press, Cambridge, 1-21.

latot talán azzal magyarázna, hogy ilyenkor a valós, s bizonyos értelemben éber én a nappali fantáziálásához hasonlóan él egy álomszerű-képzelt állapotban, mint egy hallucinációban, amelyről tudja, hogy nem valóságos. Egy bizonyos éberségben, referenciával az én valós életére/jelenére, azonban az érzéki percepciókat aktuálisan nélkülözve. E meghatározás alapján a megvalósult tudatos álom nem is nevezhető álomnak, inkább egy olyan speciális éber hallucinációnak, amikor azonban az észlelési tapasztalatok el vannak zárva az éntől.

Husserlhez hasonlóan látja a helyzetet Sartre, aki a képzeletről írott könyvében²¹ a *cogito ergo sum* reflexív bizonyosságából kiindulva állítja, hogy bár képzelhetem azt, hogy észlelek, ha valóban észlelek, erre reflektálva nem tévedhetek abban, hogy észlelek. Ha az észlelést pusztán képzelem, a reflexió azonnal leleplezi a helyzetet. Bár nem tudom, hogy észlelésem tárgya létezik-e, azonban az észlelés specifikus struktúrájában nem kételkedhetek. Az álom nem határozható meg olyan percepcióként, amelynek nem felel meg semmi, mert ebben az esetben éber percepciókra legfeljebb következtetni tudnánk, például koherenciájából. A *cogito* bizonyossága azonban soha nem ilyen természetű: az aktus korábban implicite jelenlévő noétikus szerkezete tárul fel a reflexióban. Az álom tehát más noétikus szerkezetet kell, hogy mutasson. Ahhoz, hogy ez a reflexióban feltárulhasson, egy speciális szerkezetű nem-tetikus tudatnak kell lennie, amelyet úgy fejezhetnék ki: „álmodok”. Ez azonban, Sartre szerint önellentmondásos volta miatt nem lehetséges. Ez a fajta reflexív bizonyosság az észlelést tünteti ki, így, (hacsak nem tekintjük az álmot észlelésnek), nem pusztán álomra való reflexió, de ilyen szerkezetű tudat sem lehetséges. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy álmunkban prereflexív értelemben sem lehetünk tudatosak, csupán annyit mondhatunk, hogy Sartre felfogásában nincs olyan formájú tudat, amelyre azt mondhatjuk, hogy álmodó (tudat).

Az álom magyarázata Sartre számára nem az álom-aktusok speciális szerkezetéből, hanem abból a jelenségből kiindulva értendő meg, hogy a szubjektivitás abszolút szabadságában képes saját intencióit azok értelmét illetően félreismerni, önmagát megtéveszteni. Az álom végtelen értelemben ilyen. Az álmot ugyanis csak „hisszük”, de nem abban az értelemben, mintha elhinném, hogy képei valóságosak. Az álomban a tudat önnön imaginatív attitűdjébe börtönzött. Az álmodó képzelet spontaneitásának terméke lesz olyasmi, amely elvárászol. Míg a világban-való-létemben a magáért-valóság öntranszcendenciájában vagyok szabad, az álmodónak önmaga spontaneitásának termékéből nincs lehetősége ilyen öntranszcendálásra, annak nincs kijárat, nincs semmiféle „külső nézőpontja”. Nem arról van tehát szó, hogy az álom determinált, hanem arról, hogy benne a szabadság ellentéte valósul meg, az Sartre szavaival „fatális”.²²

²¹ Sartre, Jean-Paul (1940) *L'Imaginaire: Psychologie phénoménologique de l'imagination*, Gallimard, Paris; angolul: Sartre, Jean-Paul (1948): *The Philosophy of Imagination*, Philosophical Library, New York.

²² Sartre (1948): 240.

Sartre, Husserlhez hasonlóan olyan stratégiát követ, amelyben az álmodó én és az álmot alkotó pszichikus folyamatok nem válnak szét, nem válnak külön, s így nem fenyegetik komolyan a fenomenológiai én egységét.²³ Mindezt azonban csak úgy képes megtenni, ha az álmodó énhez tartozó (észleléshez hasonló struktúrájú) álmodó tudatot tagadja. Sartre szerint az álom nem egy speciális tudat, nem önálló fajtája a tudatmódoknak, hanem pusztán a normál-tapasztalattól levezetett, s inkább az ének fantáziatvékenységéhez való csálóka viszonya. Ezért nem vagyunk képesek álmainkban adekvát módon önmagunkra, mint álmodóra reflektálni. A (pszeudo) álom-én pusztá látszólagosság, passzív és veszélytelen az aktív énről nézve, egy reflexió pedig az álmot szerkezetében nem feltárná, hanem leleplezné.

A tudatos vagy lucid álom lehetőségének ténylegességével azonban ez a magyarázat meginog, s azt kényszeríti ki, hogy az álom élményét közvetlenül adó aktusokhoz, az észleléshez hasonló speciális struktúrájú tudatmódoknak tulajdonítsuk, ahol az álom eredete vagy érzéki percepció vagy olyan önaffekció, amely a fantáziával összefüggésben az én kontrollján kívül eső tudattalan működésre utal.

Hering idézett álma is – amennyiben valós élmény – csakúgy, mint a tanulmányom elején idézett két álombeszámoló, valószínűleg tudatos álom volt. A lucid álmok leírásaiban jellemző, hogy az első élmények csak rövidek, s az álmodó, ha nem zuhan vissza egy nem-tudatos álomba, felébred vagy hamis felébredésbe csúszik át. Husserl pontosan ezt a két lehetőséget említi, de nem veszi számításba a harmadikat, a megvalósult tudatos álmot. A tudatos álmodás lehet spontán, de inkább tanulható, s elsajátításának legfontosabb része, hogy rutinná kell tenni az úgynevezett valóságtesztet. Ez például a dátum, vagy a napi előzmények felidézésével, szokatlan dolgok keresésével történik, tehát előfeltételezi, hogy az álom legalább egyik ismérve az egységes világtapasztalatra és időrendbe való koherens beágyazottság hiánya. A lucid álomtapasztalat magyarázatára Husserl álláspontját megőrizve talán kibúvót találhatna arra hivatkozva, hogy ekkor az éber fantáziáláshoz hasonlóan stabil szemenállásban egyszerre él az én egy álomszerű állapotban, mint egy olyan hallucinációban, amelyről tudjuk, hogy nem valóságos, és egy bizonyos éberségben, referenciával az én valós életére/jelenére. E meghatározás alapján a tudatos álom nem is nevezhető álomnak, inkább egyfajta hallucinációnak, amelyre az álomból „felébred az ember”. Ennek a magyarázat kísérletnek azonban ellentmondani látszik a tény, hogy az említett laboratóriumi kísérletek szerint a tudatos-álom tapasztalatok az álmok, a paradox-álmok EEG-mintázatait mutatják, s bár ez a fiziológiai állapotokra hivatkozó érv nem elégséges cáfolat Husserl álláspontjára nézve, a fenti magyarázat kísérletet gyengíti. Ha az álmodott ént (az álmot élményként tapasztaló ént) az éber élet személyes énjével azonosnak tekintjük, amely egy reflexiót

²³ Egy hasonlattal élve, az álmodó nem fogható fel úgy, mint aktív látogató egy ismeretlen elvárszolt kastélyban, ahol idegen díszletek és színészek által játszott jelenetek között szabadon bolyong.

is lehetővé tesz, akkor az álom tényleges észlelési jelennek tűnik fel, ami azt jelenti, hogy forrását tekintve is ténylegesen valami idegenszerű az én számára. Ezért is jegyzi meg levelében, hogy az álombéli kollégák nemlétezésének egy az álom-reflexióra épülő bizonyítéka egy szolipszisztikus érvehz vezetett volna.

Az álom észlelésként való megközelítésének problematikus következményeit láthatjuk Husserl egyik feljegyzésében felvázolt gondolat kísérletében, 1923 októberéből.²⁴ Képzeljük el, hogy összefüggő, koherens világtapasztalatot egy törés szakítja meg: elalszom. Álomban azonban éppoly koherens, összefüggő világtapasztalat a részem, mint ébren. Újabb törés: felébredek. A korábbi világ, nevezzük A-világnak, javasolja Husserl, természetesen folytatódik. Majd az újabb törés – elalvás – után az álom, pontosabban, mivel tapasztalati összecsengése, kontinuum egysége igazolja, a B-világ következik. Lehetséges ez? Lehetséges, hogy A világ és B világ énje azonos? És akár azonos, akár nem, van ennek relevanciája a tényleges álmokra nézve?

A példában álmodó és álmodott én világa ontológiailag egyenértékű, az egyik világ nem alapul a másikon. A két világ továbbá faktikusan teljesen különböző, azaz, bár eidetikus szerkezetük megegyezik, a tapasztalt „dolgok”, illetve „személyek” körében nincs azonosság a két világban. A két testem természetesen szintén különböző, s vele személyem, teljes szubjektív életegységem is. Az egyetlen dolog, ami összeköti a két életegységet, mondja Husserl, az „én”, mint abszolút, orientációs null-pont, ami nem azonos a konkrét testtel rendelkező személylyel. További kapcsolat még emlékem a másik világról, amely A-világban élve az „illúzió” vagy „álom” pecsétjét kapja, mint (aktuálisan) nem-érvényes. Fordítva hasonlóképpen. Eddig a pontig azonban magamra, pusztán, mint solus ipsére tekintettem, s nem vettem figyelembe embertársaim énjének kérdését – követjük Husserl gondolatmenetét. A két világban minden tárgy, minden test és személyiség faktikusan különböző. Lehetnek így a többiek ugyanebben az értelemben két világ tagjai? Husserl az ébrenlét szüneteit, az alvást hozza fel: a többiek (vagy egy részük) folytatják életüket az A-világban, míg én a B-világ része vagyok, s ébredésemet követően beszámolhatnak ezekről az eseményekről. Testem is megmarad a többiek számára, egy alvó személy testeként. A helyzet azonban megfordítva ugyanez kellene, hogy legyen. A többi ént éppúgy kettős személyiséggel kellene elgondolnunk, ugyanazon kettős világban, azonban egyetlen önazonos abszolút szubjektivitással, mint önmagam. Husserl ezen a ponton túl nem folytatja gondolatmenetét. Van azonban egy nagyon fontos mozzanat, amit Husserl egy megjegyzésen és egy megválaszolatlanul hagyott kérdésen túl nem érint: az emlékezeté. A másik világra vonatkozó emlékeim folytán én magam mintha képes lennék egy életfolyamon belül valamiképpen két tökéletesen különböző személyiséget hordozni. (Husserl példájában az egyik életben király, a másikban koldus vagyok.)²⁵ A személyes énhez tartozó, s folyton alakuló emlé-

²⁴ Hua XXXIX. Beilage XVII. („Zwei Welten für ein Ich.”) 219-224.

²⁵ I. m. 223.

kezet azonban nyilvánvalóan nem választható le az életfolyamról. Egyrészt például befolyásolja jelen és jövőbeli viselkedésemet, illetve megoszthatom másokkal, másrészt kérdéses, hogy mi teszi lehetővé, mi közvetíti. Elgondolhatok olyan retencionális folyamatot, ahol olyan emlékek ülepednek le, amelyek nincsenek és kapcsolatban összefüggő, koherens életfolyamommal? Aligha. És még ha eredetüket illetően lehetséges is lenne ilyen elkülönítettség, a felidézés lehetetlen lenne az azokat lehetővé tévő asszociatív viszonyok, az asszociációk pedig közös rendezőelvek, sémák nélkül. Az üres énpóluson túl tehát fel kellene tennünk egy olyan közös strukturális alapzatot is, amely az emlékezést lehetővé teszi. Egy ilyen alapzat pedig már azt is magával vonja, hogy a két ilyen töreseként keresztül érintkező, egyenértékű világ a szubjektumok emlékképein keresztül egymástól kölcsönösen és egyre erősebben kontaminálna. A két világ valójában egyetlen világgá, válna, bár kétségkívül egy különös szerkezetű világgá. A tudatnak ezért az egyik világban lehorgonyozottnak kell lennie, ahol a realitás előbbi az álom világánál.²⁶

„A hallucinációk, az álmok csak a normál-tapasztalat során diszkreditálódhatnak” – írja Husserl még egy 1909-es keltezésű írásában.²⁷ A normalitás azonban nem belső karaktere az egyes élményeknek önmagukban, ahogy az abnormalitásé sem. A normalitás érvényességet jelent, ez pedig csak a meghatározott szabályok szerint megvalósuló tapasztalatösszefüggés révén történik meg.²⁸ Ebből kiindulva, ha az éber ént és az álmodó ént kontinuosnak, az álmat pedig az észleléssel rokonnak tekintenénk, az álom irrealitásának egyetlen megbízható kritériuma az interszjektív világ koherensebb egésze, noha a kettő továbbra is könnyen összefolyna. Utóbbit a tapasztalat is megerősíti: habár az éber élet tapasztalatai adják az álom alapzatát és nyersanyagának jó részét, az éber életre az álom élményei is – hangulatuk és emléküik – hatással vannak.²⁹

²⁶ Patočka, Jan: Die Frage des Solipsismus und das Argument des zusammenhängenden Traums. 1942/1991 J. Patočka, *Die Bewegung der menschlichen Existenz. Phänomenologische Schriften II*, hrsg. von K. Nellen, Klett-Cotta, Stuttgart 1991, 43-60.

²⁷ Hua Materialien 7. 26-27.

²⁸ Uo.

²⁹ Míg Husserl felfogása nem engedi meg, hogy az álmodó és az én között kontinuitást tételezzünk, többen is próbálkoznak azzal, hogy ezt feloldják. Fink például az álmat az éber világban-való-lét normál struktúrája modifikációjának tekinti, s a kontinuitás mellett szól éber és álmodó én között. Azzal, hogy az én az álomban mintegy abszorbeált a prezentifikáló, meg-jelenítő aktsaiban, pusztán megszűnik az a konfliktusos szembenállás észlelési és meg-jelenített jelen között, ami például az éber fantáziát vagy visszaemlékezést jellemzi. Fink, Eugen (1966): *Vergegenwärtigung und Bild Beiträge zur Phänomenologie der Unwirklichkeit (1930) Studien zur Ph. 1930-1939*. Martinus Nijhoff De Hague 1-78. Theodor Conrad szerint az álomban a realitáshoz való különleges viszony jön létre: Az álmodó álmában ugyan éber, de a reális világhoz való viszonya tekintetében mégis alvónak tekinthető. Az álom tehát nem az éberséggel állítandó szembe, hanem a valós világ összefüggés-egészével, illetve az én aktuális, reális helyével a tér-időbeliségben. Conrad, Th. (1968): *Zur Wesenslehre des psychischen Lebens und Erlebens*, M. Nijhoff, The Hague, 58. De Warren kritikája azokat az értelmezéseket veszi célba, amelyek az álombéli reflexiót összemoszák a prereflexív tudattal, s úgy véli, hogy az álombéli és az éber én diszkontinuitása pusztán a személyes énré, ám nem a pólusként felfogott énré vonatkozik. De Warren (2012)

A *L'Imaginaire*-hez írott kritikájában³⁰ Jean Hering felveti, hogy az álmot talán mégis inkább a percepciókhoz kellene sorolni. A percepció esetében, azaz észlelve úgy tűnik, mintha képzetek, benyomások kívülről hatolnának be elmémbe, függetlenül akaratomtól, hajlamaimtól, írja. Az észlelés mellett azonban van még legalább egy ilyen tapasztalat: az álom és bizonyos álommal rokon tudatállapotok. Abból tehát, hogy észleléskor és (normál) álmomban képzeitem hasonlóképp kívülről jövőnek tűnnek, és képzeitemet nem tudom úgy kontrollálni, mint amikor valamit elképzelek, feltételezhetnénk, hogy az álom és a percepció intencionális struktúrája hasonlóságot mutat. Hering először is arra hívja fel a figyelmünket, hogy nem számít, hogy vannak-e igazi percepciók érzékszerveinket érő ingerek, érzetek, ez pusztán szenzualisztikus előítélet. Másfelől azon az állásponton van, hogy a hülé, az aktusok érzéki „anyaga”³¹ pusztán képzelteként is jelen lehet, s mint ilyen afficiálhat. Példája szerint nagyon is jól elképzelhetek egy pusztá érzéki tapasztalatot, a macskám szőrének tapintását. Hering szerint tehát az álom megközelíthető észlelés-tapasztalatként, amely nem nélkülözi a hülétikus adatokat sem, noha nem igényel valódi percepciókat, a hülé pedig nem kell, hogy megfelelésben álljon érzetadatokkal.

A hülé képzelt volta azonban a fantázia egy másik értelme felé utal bennünket. A képzelőerő ugyanis két mozzanatot foglal magába: egyrészt azt, hogy nem jelenlévő tárgyakat képes megjeleníteni önmaga számára (önmagát afficiálja), másrészt a fantázia spontán *előállításának* képességét. Az előbbi tekintetében azonban az önkéntelen fantáziaképek sokkal jobban hasonlítanak az észlelésre, sőt a perceptív észleléssel együttműködve, azt kiegészítve funkcionálnak, míg az imagináció, az irányított, (spontán) képzelet sokkal távolabb áll az észleléstől, nem tévesztjük és nem mixeljük össze párhuzamosan észlelt-érzéki környezetünkkel, környezetünk percepcióival. Az önkéntelen fantázia képeinek létrejötte nem akaratlagos, e képzetek látszólag a semmiből felbukkanva afficiálnak bennünket, míg az imaginatív fantáziálásban, a képzelet szabad variációiban az elképzelt kép nem ad többet, mint amit tudatosan beletettünk.³² Ebben az értelemben az önkéntelen fantázia közelebb áll a percepcióhoz, mint a szabad fantáziához. Továbbá, ha megnézzük, hogy mi a különbség az álom és az önkéntelen fantázia között, találunk olyan jelenséget is, amely a kettő között állni látszik: az elalvást kísérő hipnagógikus képek és ezek ébredéskori párja. Ezek nagyrészt éppúgy inkohereus töredékekből állnak, ahogy a percepciót kísérő önkéntelen fantáziaképek, azonban azokkal ellentétben már nem versenyeznek egy perceptív valóságösszefüggéssel. Ezek a képzetek csak felbukkannak és

³⁰ Hering, Jean (1947): “Concerning Image, Idea, and Dream” *Philosophy and Phenomenological Research* Vol.8. 188-205.

³¹ Az értelem hordozójára Husserl az Ideen-ben vezeti be a terminust: a görög hülét, így hülétikus anyagról, ill. materiális anyagról beszélhetünk. Az egyes hülétikus adatok csak akkor válhatnak egységes intencionális élmény részévé, ha van egy rendező, formai elv, amely ezeket az hülétikus összetevőket „átlelkesíti”.

³² Sartre (1948): 20.

elúsznak, anélkül, hogy énszerű intencionális tudataktusok alapanyagává válnának.³³ Lehetséges, hogy vannak álmok, amelyek a hipnagógikus képekből szerveződnek koherens egészbe, s egy affektív talapzaton alkotnak olyan összefüggést, ahol „újra megjelenhet” a szubjektum, akit fantáziaképzetek és érzetek afficiálnak. Ugyanis, míg az éber én mindig egy észlelési jelen és horizontja, valós élete, világa érvényességében él, addig az álom jellegzetessége, hogy a fantáziaműködést nem gátolja az észlelési jelen (alvó) horizontja. Az pusztán az aktuális (észlelési) jelenére vonatkozóan alszik, miközben önkéntelen fantáziaműködése meglódul. Ez az értelmezés az énfunkciók, a percepció és fantázia egymást kiegészítő, de egyszerre konfliktusban álló teljesítményeiből indul ki, amelyek mindig a másik bizonyos fokú elfojtásával érvényesülnek. Az éberség így egyrészt lehet valódi ébrenlét az észlelési jelenben, egy aktuálisan érvényes kontextus és a perceptuális tapasztalatban konzekvensen és koherensen adódó tapasztalat-összefüggés vonatkozásában, az életvilágban, másrészt lehet olyan éberség, amikor az én pusztán az az aktuális fantázia/álom-világ kontextusa tekintetében válik éberré, miközben fantáziaműködése képei (és bizonyos percepciók: testi érzetek, hangok) között igyekszik koherenciát teremteni.³⁴ Az álomban „észlelő” én tehát, bár személyként különböző, ugyanaz az én lehet, amely éber életének pólusaként fungál.³⁵ Ez a megközelítés az álmot a percepcióhoz teszik hasonlónak, s tárgyalásuk nehezen képzelhető el testi eredetű affektusokra, ösztönökre, esetleg tudattalanra való hivatkozás nélkül.

³³ Néha az az illúzió, mintha gondolkodnánk, következtetnénk, de visszanyerve kissé éberségünket, rájöhettünk, hogy ez is csak a gondolkodás pusztá illúziója, képe volt.

³⁴ Mindezekről pedig megkülönböztetendő a mély alvás, amikor az én mind észleletei, mind passzív fantáziatévénységei tekintetében alvó.

³⁵ Ld. Conrad (1968); DeWarren (2012)

